

A SZENTIMENTALIZMUS ÉRZELMESSÉGÉTŐL A BIEDERMEIER ÉRZELGŐSSÉGÉIG

*Adalékok Vitkovics Mihály Spomen Milice és Kármán József
Fanni hagyományai értelmezési különbségeihez*

P U S Z T A I I L O N A

Vitkovics Mihály saját kiadásában 1818-ban Budán jelentette meg a *Spomen Milice* című levélregényét. De mert Vitkovics nem jelölte meg, hogy munkája fordítás, a szerb irodalomtörténet hosszú ideig Vitkovics eredeti munkájának tartotta a *Spomen Milicét*. Pedig az a Kármán szerkesztette *Urániában* 1795-ben megjelent *Fanni hagyományai* szerb nyelvű átdolgozása, amelynek tényét 1887-ben Piukovics Gábor bizonyította.

Azonban Piukovics nemcsak a *Spomen Milice* eredetét tisztázta, hanem Vitkovics fordításáról vallott esztétikai értéktétele is máig meghatározó a szerb és a magyar irodalomtörténészek körében.¹ Tagadhatatlan, hogy Vitkovics regényének esztétikai színvonala a kármáni mű alatt marad, a fordítás sokat elnyel az eredeti eleveenségéből, nyelvi és stílári könnyedségéből. De ha figyelembe vesszük a két író eltérő szociális háttérét, olvasói közegét, irodalmi és társadalmi érzékenységét, a két regény születése közt eltelt közel húsz évből fakadó stílusváltozásokat, társadalmi mozgásokat, az új szempontokkal szolgálhat a két mű esztétikai különbségeinek megértéséhez.

Ugyanakkor a két regény nyelvi és stílári különbözőségeit – amikre Piukovics óta is csak érintőlegesen térnek ki az elemzések, s amelyek egy külön dolgot témái lehetnének – itt nem érinteném.

Vitkovics művét olvasva rögtön felvetődnek az első kérdések: miért egy akkoriban feledésbe merült szentimentális levélregény fordítását választotta Vitkovics, miért nem írt eredeti művet, és talán a legfontosabb, mi köti még mindig az 1810-es évek közepén a szentimentális prózához.

Vitkovics a szentimentális próza műveléséhez az első lökést még egri diákévei alatt a tanárától, Pápay Sámueltól kapta. A Kazinczyval barátságban lévő Pápay adta ajándékba a széphalmi mester Gessner-fordítását kedves

tanítványának.² Később már személyesen Kazinczy ösztönözte Vitkovicsot az 1806-ban megjelentetett és saját lánytestvérének ajánlott *Marmontel* mű, a Milica fordítására.³

Kazinczy tehát, aki 1808-ban újrafordítja az általa dicsért Báróczi-féle *Marmontel*t, 1814-ben átdolgozva megjelenteti szentimentális levélregényét, a *Bácsmegyeynek öszveszedett leveleit Bácsmegyei gyötrelmei* címen, 1815-ben ismét kiadja Gessner *Idylljeinek* fordítását, a XIX. század első évtizedeiben a szentimentális próza életbentartója volt a magyar irodalomban.

Az eredeti művek írása helyett a fordítás művelésére több irányból kapott ösztönzést Vitkovics. Már Pápay is arra oktatta ifjú tanítványát: „Mivel már nehéz lenni oly tárgyat, melyről az írók nem írtak volna; és ezért, ha különös eredetűt nem szülhetünk, inkább fordítsunk anyai nyelvünkre szépírókból.”⁴ Másrészt – mint a fordításirodalom-propagátora – a mestereként tisztelt Kazinczy is ebbe az irányba terelte Vitkovics irodalmi érdeklődését. Hasonlóan a szerb irodalom akkori vezére, Dositej Obradović is fordítását ajánlotta a szerb íróknak, többek közt Vitkovicsnak is.⁵

Vitkovics figyelmét Kármán akkoriban feledésbe merült művére feltehetően egykori egyetemi tanára, Schedius Lajos irányította, aki Kármán *Urániájának* szerkesztőtársaként emlékezett a regényre. E sejtésemet erősíti, hogy Schedius hatására fordult Toldy Ferenc figyelme is a *Fanni hagyományai* felé, s fedezi fel 1843-ban a magyar irodalom számára.

Vitkovics az eredetire való minden utalás nélkül jelentette meg művét. Az anyag szabad kezelése, értelmezése, az apróbb, sőt némely, a regény lényegét is érintő változtatások sora jelzi, maga is csak szüzsének tekintette Kármán alkotását. Erre talán mesterétől kapta a példát, aki Bácsmegyeiét egy német szentimentális levélregényből magyarította az eredetire való minden utalás nélkül, vagy talán Kazinczy művészeti elveinek hűséges követőjeként fel sem ismerte Kármán művének igazi esztétikai értékét.

Bár Kármán és Vitkovics regényének megjelenése között majd húsz év telt el, mégis mindkét íróban közös, hogy a művelt és kifinomult ízlésű olvasóközönség nevelését tekintették legfőbb szándékuknak, melyet leginkább a nemesi, illetve polgári hölgyközönségben találtak meg.

Kármán még bécsi tanulmányútja előtt levelező újságja számára, melyben a bécsi társasági életéről és divatról kívánt tudósítani, vidéki nemesasszonyok és kisasszonyok körében gyűjtött előfizetőket. Mert „mennyire kellemes azokra nézve, akik vidéken laknak, otthonosan lehetni a fővárosban, ott magát mintegy megszemélyesíteni és az ottani csemények fonalát folytonossággal bírni”.⁶

Ezért született a *Fanni hagyományai* is a kor népszerű elbeszélő műfajának, a szentimentális levélregénynek sablonjai szerint. Talán, hogy *Urániájának* az

olvasó hölgyközönség tetszését megnyerje, talán, hogy a női nem iránti rajongását kimutassa, talán, hogy saját és kora lelki érzékenységét kifejezze.

Vitkovics a *Spomen Milice* témaválasztását indokolva barátjának, Lukijan Mušickinek hasonló szellemben, de markánsabb nevelő szándékkal ír: „Kifogásoltam, hogy íróink akár fiataloknak, akár öregeknek, öregasszonyosan és avatatlan kézzel írnak, nem tudják a közönséget magukhoz hajlítani. Én törekedtem mind több embernek írni, meg akartam nyerni az ifjúság tetszését, és nevelni akartam a közönségemet, hogy ezáltal fejlődjön és erősödjön.”⁷

De a művek előszavaiban az azonosságokon túl a célokban és eszközökben rejlő különbségek is kifejeződnek.

Kármán a példamutatók által indirekt módon kívánja nevelni olvasóit. Célja, hogy bemutassa, az emberszeretet és „jótevőség” nemcsak a fejedelmek, de a köznapi emberek erénye is, akik jó emberként, jó polgárként, jó szülőként és jó barátként tesznek eleget kötelességeiknek: „Az asszonyi nemben is miért kellene csak Kleopátrák és Aspasiák emlékezetét fenntartani? – Azok a szeretetreméltók, akik elfelejtetnek, mert nem ültek királyi székben, vagy nem szerettek olyanoktul, akik trónuson ültek . . . mert jó szíveket nem bizonyíthatták a királyi ajándékokkal . . . és nagy elméjüket nem trombitálták a világ előtt, de híven túrtek, híven szerettek, férjüket és háznépeket boldoggá tették, szüleik örömei voltak, jó anyák, jó feleségek, jó leányok: miért nem érdemelnének ezek emlékoszlopot?”⁸

Húsz év múlva a polgári életszemlélet meggyökeresedésével ez az ideál tovább finomodik. Az élet központja és célja a család lesz, védelmét szolgálja a nőeszmény: a családért él, azt összetartó, a háztartást vezető feleség, a gyermekeit hívó és jó polgárnak nevelő anya. Ezt a mintát népszerűsítette az irodalom, a művészet, a nevelés, valamint a közvélemény is ennek követését várta el a korszak leányaitól.

A magyarországi szerb polgárság vagyoni helyzete, társadalmi szerepe, kapcsolatai révén a XIX. századra már jelentékeny társadalmi erővé vált. Ezért különösen gyorsan és érzékenyen reagált minden változásra. Uroš Nestorović, a három görögkeleti népcsoport tanügyi inspektora már 1810-es hivatalba lépésekor köznevelési programjában külön figyelmet szentel a nőnevelésnek. A nő hármass feladata szerinte, hogy jó feleség, jó anya és jó háziasszony legyen. A gazdálkodásban járatos, hogy kiegészíthesse vagy pótolhassa férjét a gazdaságban. Mint anya nevelje derekasan a gyermeket, irányítsa őket az élet rendelése szerint. Mert tudatlan anya semmire sem tudja megtanítani gyermekeit, így reális a veszélye, hogy azok mellette elhanyagoltan nőnek fel. Az ilyen gyermekekre pedig nem lehet társadalmat építeni, nem illeszthetők be a társadalmilag hasznos munkafolyamatokba, melyen a polgári társadalom nyugszik. Végül a leányoknak fel kell készülniük, hogy leendő férjüket szol-

gálják, ha szükséges, visszatartsák a nem megfelelő, társadalmilag ártalmas cselekedetektől, és összetartást vigyenek a családi otthonba. E szellemben dolgozta ki Nestorović 1811-ben német mintára a Lehrek, azaz tisztos polgárszonyok vezetésével működő házi nőneveldek tervét.⁹

A regény ajánlásának derűs, családias idilljéből, az abból kibontakozó biedermeier életképből arra következtetni, Sofija Beograda, kinek Vitkovics művét ajánlotta, és kiról a hősnőjét, Milicáját megmintázta, hasonló nevelésben részesült: „Édes az emlékezés, mikor szüleid rendelkezésre cseresznyét szedtél a gyümölcsösben; mikor a kertben lepkéket kergettél; mikor palatábláddal a szerb iskolába mentél; mikor azután Pesten varrni, hímezni tanultál, Istenházból kilépvén hozzád sietél és udvariasan üdvözöltél. Észrevettem, hogy te a nemeslelkűség törvényei, a polgári bölcsesség rendelkezései szerint nevelődtél; láttam, hogy istenfélőn, a szerbeknek kedves nyíltszívűségben nőttél fel, és látom most jó gyermeki viselkedéssel a keresztyény munkaszerepre nevelés termését, egy termékeny szívbeli nemeslelkűség jelét és bizonyítékát, egy városi hiúságtól meg nem fertőzött nemes természetű leányt.”¹⁰

Kármán regényének megjelenése idején még írói újdonság volt az addig alacsonyabb rendűnek tartott magánéletből meríteni az irodalmi példát, míg közel húsz év múlva a politikai tér beszűkülésének időszakában az írói szabadság egyetlen lehetősége a magánélet megjelenítése maradt.

Fanni sorsával Kármán még az érzelmek szabadsága nevében kívánja olvasóit az érzéseik szabad vállalására ösztönözni, míg Vitkovics a példamutatás igénye helyett tanító jelleggel moralizál. Az új ízléshez igazodva a tragikus szerelmi történet mint házasság előtt álló fiatal lányok erkölcsi épülésére szolgáló érzelmi útmutató jelenik meg a *Spomen Milice* ajánlásában: „Hogy Milica kalandja és példája mögött lássátok világosan ti és te is barátném, mily megfogadásra érdemes és hasznos dolog, ha egy lányka nemcsak a természetes szentségben vállalja a szerelmet, hanem magában a bűnben és a szenvedésben is, ahogy ezt Milica nemes természettől és erős lélektől felruházottan tette . . . Tehát azon igaz testvéri kívánsággal zárnám ajánlásom, hogy hamarost elérjek hozzád, az Isten és anyád által nemesen nevelt fiatalhoz házassági tanácsaimmal, hogy felvidámítsalak, és hogy halálig örvendjek boldogságodnak.”¹¹

A korlátlan szenvedély áradása Vitkovicsnál már a polgári józansággal párosul, ami egész életművében nyomon követhető, nemcsak a *Spomen Milice* jellemzője.

Az 1806-ban írt *Milica* címmel megjelent fordítását e szavakkal ajánlja hűgának és női olvasóinak: „Mert olvasván látni fogják, akár a tükörben, hogy a leány, ha valamely csábító édes szavainak és gazdag ígéreteinek hitelt ad, milyen könnyen becsapódhat, s szüleinek is, magának is, ha nem vigyáz magára, szégyent és bánatot okozhat.”¹²

A vagyoni gyarapodás azonban nemcsak a szerb polgárság növesztésére hatott, de e réteg értékrendjét, tudatát, életvitelét is átalakította. A hagyományokkal való szakítás pedig magával hozta a lassú feloldódást, a magyar társadalomba való betagozódás igényét. A XIX. század fordulóján a két nemzeti kultúra, sőt a szerb művelődési irányzatok egymással szemben álló irányzatai között a híd szerepét vállaló Vitkovics még pozitív folyamatként élte meg a kettős kulturális identitás élményét. Kettős nemzet tudatú íróként a magyar kultúrával szoros szimbiózisban élve a társadalmi közege hatására a kor szerb prózairodalmában szinte egyedülálló jelenségként fordult a figyelmére a társadalmi kérdések felé. Ezért nem jelentett Vitkovics számára problémát Kármán vidéki nemesi világának megszerbesítése, egyben polgárosítása. A kármáni feudális elemek a szerb kisvárosi környezetben elhomályosulnak: Milica már nem L. Bárónéhoz címzi leveleit, hanem egyszerűen barátnéjához, T-ai Józsi – azaz T-ic Jova – apja már nem városi kapitány, hanem titkár, Jova is már apai parancsra nem a tábori életre, hanem hivatali szolgálatra indul. A falusi udvarház környezetének mintáját is a csendes Pomáz, a pravoszláv falu, Sofija szülőhelye adta, a város pedig, ahova Milica látogatóba megy, maga a főváros, Buda.

Ezért vitatható Szeli István állítása, hogy a polgárosultabb szerb olvasóközönség nem ismerhetett saját világára a Vitkovics adaptálta kármáni környezetben.¹³

A *Spomen Milicének* nagy sikere volt: „Úgy látszik, hogy a mű a szerbeknél is jól ment; legalábbis Rajković állítja, hogy a regény szenzációt keltett.”¹⁴ Ezt látszik bizonyítani irodalmi utóéletének nyoma Ignjatović *Az örök vőlegény* című regényében. A szerelmi bánatban sorvadozó, a kertbe és a temetői magányba menekülő Katica, Šamika nővérének sorsa Fanni és Milica történetét idézi.

Kármán és Vitkovics műve közti értelmezési különbségek a szerelmi tragédia okainak ábrázolásában ragadhatók meg a legszemléletesebben.

Kármánál – hasonlóan a szentimentális regényirodalom mintájaként számmon tartott *Werther*hez – a szerelmesek elszakításának, elszakadásának társadalmi és filozófiai gyökerei vannak. Míg Vitkovics a történet felszínén megragadva szerelmi tragédiává egyszerűsíti a konfliktust.

Fanni érzelmi lázadásának kiváltója a magányosság, a szeretetlenség érzete, a mostohaanyjától és féltestvéreitől elszenvedett megaláztatások sora, az apai önkény és ridegség. A regény kezdetén még csak öntudatlanul érzi a szeretet hiányát, menekül a társasági élettől a természethez, ott keresve vigaszt. Tudatos önismeretre L. Bárónéval társalkodva tesz szert, ekkor ismeri fel saját életparancsát. Korábbi iránytalannak látszó, illetve a múltban gyökerező, a régen halott anyja és fivére felé irányuló vágyakozásai a szerelem érzésének kívá-

násában öltenek testet. A szerelem számára az ideális utáni vonzódás, és nem a konvenciók szerint kötött házasság eszméje lesz. Ebből fakad első összeütközése is környező világának értékrendjével. Abban a világban, ahol az ember értékét anyagi javainak mennyisége, társadalmi pozíciójának nagysága, nem pedig érzelmeinek mélysége szabja meg, ott a tyrannus szellemű apa társadalmi, egzisztenciális érvekre hivatkozva tiltja meg a fiatalok románát: „. . . a szerelem náluk vad tűz – és a házasság haszonvadászó alku, amaz nagy gonosztétel, ez szabados illendő mód . . .”¹⁵

A konfliktus hordozója Goethe *Wertherjéhez* hasonlóan mind Kármánál, mind Vitkovicsnál az előítéletek hatalma, és a látszatnak való megfelelés kérdése, csak a hangsúlyok tolnak el a közízlés és a társadalom változásaival.

Vitkovics az érzelmi és gondolati függetlenedésből fakadó konfliktust leegyszerűsíti. Az apai szigort a patriarchális szellemű nevelés részének tekinti, Milica sorsának megkeserítőjét egyedül a mostohaanyában látta. Maga Milica is mintha hajlana az apai önkény elfogadására, atyjával vitázva tisztellettudóbb, alázatosabb Fanninál, mivel a szerb gondolkodásban és értékrendben máig erős tudati hatása van mind társadalmi, mind családi keretek közt a patriarchális szellemiségnek. Kármánál a bösz atya maga értesül a tiltott kapcsolatról, és gátolja meg a szerelmesek boldogságát, Vitkovicsnál a szülőknek a kapcsolatot elpletykáló ismerősök nyomán a mostohaanya hangolja férjét a fiatalok ellen. Sőt a szerelmesétől elszakított Milica is az okot a pletykában, az intrikában látja: „Tudod, hogy milyen előítéletektől eltöltekezve kiabálnak a kölcsönösen szerelmes lelkekre. Hazudtak rólam – úgy vélem – apám előtt, és képzelni, hogy böszült fel atyám.”¹⁶

Az újonnan polgárosuló társadalom értékrendje a konvenciók nyílt megsebzését súlyosabban ítéli meg, mint magát az erkölcsi vétséget, ugyanakkor kevésbé figyel az egzisztenciális és társadalmi különbségekre. Milica apjának fellépésében a szerelmes lány erkölcsi megbélyegzése hangsúlyozódik: „Gondoltam, nem tud kettőig se számolni, és még ő szerelmeskedik, férfival szűri össze a levet! Várj! Megtanítalak én téged.”¹⁷

A polgári társadalomban megnövekedett a társadalmi ellenőrzés szerepe, de a kisebbségi létben az asszimiláció gátjaként fokozottan érvényesült a régi jó erkölcsökhöz való ragaszkodás kívánalma. A magyarországi szerb irodalomban már a XVIII. századi polgári lírából kinövő paszkvillus költészet is a társadalom és a családi élet moráljában tapasztalható gyengeségeket, visszasságokat pellengérezte ki, hogy később, a XIX. századra Ignjatović társadalmi regényeinek alapértékeiként jelenjenek meg a hagyományos erkölcsi értékek, mint régi jó szerb tradíciók.

Ugyanakkor polgári elemként a társadalmi rangkülönbség kérdése elhomályosul. Milica apja kérdésére Jova apját nem kapitánynak, hanem egyszerűen

érdemes és jó embernek nevezi, és az udvarló nemesi származása iránti apai érdeklődés is elmarad.¹⁸

Az élet értelmét a szerelem parancsában megtaláló Fanni a természet, az ösztönök és a saját törvényeit követő értékrendjével kizárta magát a társadalmi életből. Első lépésként a családi és a társasági élettel szakított, majd a bárónéval való barátkozásával, nyílt szerelemvállalásával a társadalmi konvenciókkal is. Az egyre tudatosabb kirekesztődés mégis akkor válik visszafordíthatatlanná, mikor megkísérelné a visszailleszkedést a társadalmi szokásvilágba, azaz elmegy a bálba. Fanni szavaival Kármán pontosan érzékelteti a két erkölcsi világ áthidalhatatlan ellentétét, hősnője morális fölényét: „Mint erkölcsstelen íg mutassanak-é engem az anyák leányaiknak, engem, aki a jobb nevelés példája voltam.”¹⁹

Milica azonban nem lázad, inkább beletörődve, szenvedve siránkozik, mikor a társadalmi rágalommal és elutasítással szembetalálja magát: „Jaj nekem, aki semmi rosszat nem tettem, senkit sem bántottam, és mindenki iránt jónak mutattam magamat! Ó ég! Lásd, hogy szívem ártatlan, és az édes szerelemben tiszta maradt, mégis mennyi megszólást, mennyi csúfodást vetnek rám.”²⁰

Az érzékenység korának írói újítása nem csupán az volt, hogy napló- vagy levélregényekkel, illetve a kettő keverésével a szereplők nézőpontjából alkotják meg műveiket, de töredékességükkel tág teret nyújtottak az aktív olvasói befogadásnak. A levél- és naplóírók érzelmi szűrőjükön olykor csak reflexiókat, eseménytöredékeket, lélekrajzot engedtek át, ugyanakkor műveik előszavában nagyon is tudatosan elhatárolták magukat teremtményeiktől. Vitkovics már egy új típusú elbeszélésmódot képvisel, és kever fordításába. Epizódusa sejteti, hogy a XIX. század irodalmában meghatározóan előtérbe kerül az írói szerepvállalás, eluralkodik az egyenes vonalú, ok-okozati cselekményszövés, a metaforikus szerkesztés alárendelődik a tárgyyszerű elbeszélésmódnak. Így a naplójelleg a külső, konkrét mozzanatokkal kiegészülve elveszti bensőségeségét, az időtlenség érzetét. A szöveg drámai creje, érzelmi vibrálása is csorbát szenved a prózaias betoldásoktól. Megváltozik a két barátnő viszonya is, realistább színezetet kap jellemzésük. Sőt mindez kihat a hősnővel való írói azonosulás, illetve elhatárolódás érzékeltetésére is.

A társadalmi feszültségeket mind Fanni, mind Milica csak saját életterének szűk világában érzékelik, töprengéseikben is inkább saját érzelmeikre, közvetlen környezetük kérdéseire reflektálnak, mégis az ábrázolásmód eltéréseiből jól kirajzolódnak a két korszak értékvilágának változásai.

Fanni barátnője szegénységét látva a világban tapasztalható egyenlőtlenségekről, az emberi ridegségről elmélkedik: „A szánakozó irgalmasság számkivetett. Miért meresztenék szemeket az emberek, midőn látják, hogy valaki áldozik az emberiségnek? Ritkaságnak ez a bámulás a bizonyossága. A paloták

rézzárjai a nyomorult előtt a legerősebb. Az együgyű egyenes lelkével nem siránkozik, de segít.” De a titokban varrt ruhácskák átadásánál a két nő kölcsönös zavara, szégyenkezése hangsúlyozódik.²¹ Még érezni itt a szentimentalizmus korának írói igényét, hogy az olvasók ne csak saját tehetetlenségük és szűkebb környezetük szerencsétlenségei miatt szenvedjenek, hanem távoli, az írók által kitalált emberek szerencsétlenségei miatt is. Sirjanak ismeretlen szerencsétlenek sorsa fölött, mert ezzel a szentimentális regények olvasói nemcsak szenvednek, hanem jobb, emberségesebb emberré is válnak, de csak ha őket a fájdalom megtöri.

A biedermeier ellenben megszelídíti, háziasítja a regényalakok tragikumából fakadó hősiességet, és a polgári idill védettségéből szívesen moralizál vagy ítélkezik teremtett világa felett. Így Vitkovics Milicája már gyakorlatias polgárasszonyként gondolkodik: „Rövid beszélgetés után siettem haza, és az úton elgondolkoztam, milyen áldozatot hozhatnék ezért a kedvességgel teli asszonnyért.” Majd a gyermekeknek varrt ruhácskákat átadva öntudatosan élvezi jó cselekedete jutalmát: „. . . hosszan gyönyörködtem az adományozás szent érzetében, és égi örömtől telve tértem haza”.²²

A *Fanni hagyományaiban* a szerencsétlen sorsú barátné tragédiájának elbeszélését a hősnő patetikus frázisai vezetik be: „Az ember nyomorúságai véghetetlenek! – Szegény szenvedő barátném! Most már elhiszem, hogy vég nélkül nyomorult vagy. Még most is hallok szavaidat, midőn történetidet elbeszélted.”²³ Vitkovicsnál viszont a barátnő történetének drámai feszültségét a prózai felvezetés érzélgőssé oldja: „Fájdalmat okozó gondolataimat elüzendő gyakran meglátogattam barátnémat. A minap egyik beszélgetésünk közt kezdé történetét elmesélni.” Majd a történet végétével a vallomás megrendültségét érzelmes búcsújelenettel toldja meg az egykorú olvasók meghatódására számítva: „Ilyen szenvedéseknek adta át magát a szegény özvegy; én fájdalommal telt szívvel hallgattam, s mintha szegény anyám lenne, amennyire tudtam, megvigasztaltam, majd elváltunk.”²⁴

A gyakorlatias, polgárosult gondolkozás megmutatkozik abban is, ahogy Vitkovics a Gróf É-nének Báró L-néhez címzett levelét fordítja. Kármán a kérdések egymásra torlódásával az érzelmek vibrálását érzékelteti olvasóival: „Miért kellett ily szörnyű elszánásra vetemednie? – miért nem esmért jobban, és miért nem bízta meg azt, aki nem csupán csak társalkodását kedvelte egykor, de mint barátnéját is szerette? . . .”²⁵ Vitkovicsnál ez a levélrészlet száraz, szinte hivatalos hangú: „Értésültem szomorú sorsáról, amelyben Ön és gyermekei leledzenek, szívem legbelsejéig fájok rokonaimért. Nem tudom, miért nem akarta ismeretségemet keresni, mint reménykedett feledékenységemben. Én Önt édes barátnőmként, nem futólágosan szeretem és tiszteltem.”²⁶

Máshol Vitkovics az idő múlásának, a helyzet pontosításának érzékeltetésére told be egy-egy leírást, amivel durván megszakítja a hősnőt a szerelemre felkészítő barátnői tanácsok gondolati és érzelmi ívét: „Szórakozott lévén délután elmentem barátnőmhöz, aki könyv előtt ült. Mikor beléptem, otthagya a könyvet és elkezdett tanácsokat adni.”²⁷

Vagy a kármáni finom lelki rezdüléseket beszéli túl a külső és belső állapotrajz keverésével, mikor leírja a hősnő csatlakozását gyermekkori barátnőjében: „. . . Hívtak engem farsangra, amikorra atyjok kedveért bált ígért tartani . . . Ujjonnan megtréfáltak képzelődéseim, én gyermektársaimat nem találtam. A hiba az enyém, én vagyok rossz és igazságtalan.”²⁸

A kármáni tömörség Vitkovicsnál a következőképpen bővül: „Hívtak engem farsangra a városba, tekintettel arra, hogy apjuk nekik bált ígért adni. Én barátságosan meghívásukat megköszöntem, s kevés időig ülven őket elhagytam. Távozásomkor érzékelttem, hogy minden átalakult; mert mint ahogy elképzeltem, nem találtam gyermekkori barátnőmet. Minden megváltozott, minden más lett. Hazamentem és elgondolkoztam, hogy a hiba az enyém, én vagyok a rossz és igazságtalan.”²⁹

Vitkovics a szerelmi szenvedély tragikumát is vagy túlbeszéli, vagy melodramatikusan ömlengéssé oldja. Vélhetően ez a kissé prózaira sikeredett fordítás az oka, hogy Piukovics túl érzékinek találta Milica és Jova szerelmének bemutatását Kármán vibráló feszültségű ábrázolásához képest.³⁰ Bár az általa kiemelt szövegösszevetések, melyeket itt idézek, nem igazolják ezt a nézetet.

„Tekintete összeolvaszt, tapintása tüzet önt orcámra . . .”³¹ – tolmácsolja Kármán Fanni érzelmeit az első találkozáskor. „Ha kezem megfogja, arcomat tűz önti el”³² – fordít Vitkovics.

Majd később Milica feltartóztathatatlan testi szenvedélyét látja Vitkovics kivételesen lírai, a népdalok hangulatát idéző betoldásában: „Lelkem gyönyörűsége, testem ajándéka.”³³

Inkább még Vitkovicsnál tompul a szenvedély hevületének kármáni ábrázolása a szerelem kibontakozásának leírásakor az eredeti szöveg megrövidítésével.³⁴ Vagy azzal a betoldással, mikor Milica a szerelemről elmélkedik: „Hogy megváltoztatja az embert a szerelem! Mindent szeretek! Mindennel elégedett vagyok! Minden rossz a mellemből eltűnt. Ó az isteni jóindulat; minden jó akarat, amely a szívet előnti. Van-e, ami jobb, ami szentebb vagy istenibb, mint az embernek kedves szerelem!”³⁵

Felróható ugyanakkor Vitkovicsnak, hogy a kedvese viszontlátását váró lányka lelkének hullámzását sem Kármán színvonalán fejezi ki a regény érzelmi íve szempontjából kulcsfontosságú jelenetben: „Még egy napot! Még egyet, azután értem jön Teréz, azután meglátom őt . . . Rest örökkévalóság! Miért mászol oly szenvedhetetlenül lassan!” – majd kissé később: „Teréz elérkezett,

de jaj! ő nem jött velem! – Hallgassatok kétségek! El innen, el! mennél előbb, hogy őtet meglássam . . .”³⁶ – tolmácsolja Kármán Fanni zaklatott lélekállapotát. Míg a szerb átdolgozás itt az érzelmi feszültség helyett az úti készülődés epikus leírását adja: „Szomorúan elváltunk és mindenem elgondolkodva mentem haza. Erősen készülődtek az enyéim az útra, Budára.”³⁷

A szerelmesétől válni készülő Milica bánatát viszont Vitkovics melodramatikus frázisokkal festi le. A fájdalmat tömondatra sűrítő Kármán-szöveg: „Én örömeim eltemetettek”³⁸ a szerb fordításban ekképpen bővül: „. . . bánatom könnyeimben oldódik, így könnyebb lenne, nehéz nekem a sír igája alatt nyögni. Én vagyok a te szerencsétlen barátnőd. Az örömöm mind eltemetődött, nem akarok többé örülni”.³⁹

Majd elutazáskor, mikor Fanni minden erejével leleplezni igyekszik megrendülését, Milica szenvedései a tetőpontra érnek, Vitkovicsból feltör a túlzott érzékenység: „Mikor a kocsihoz vezettek, azt a sírást nem lehet leírni. Savka vezetett engem, én minden oldalra figyeltem, hogy őt egyszer, csak még egyszer láthassam, és ő engem. Savka könnyedén megcsókolt engem, és felemelt a kocsi . . . nem voltam magamnál.”⁴⁰

Hasonlóan eltérést mutat a szerelmes alakjának ábrázolása is. Kármán még ironikusan csipkelődik a városi gavallér üres fecsegésén, nagyzolásán T-ai Józsi bemutatkozó látogatásának leírásakor: „Az atyámmal országos dolgokról beszélt, egy-két anekdotát titokban megsúgott, és nyomos ábrázattal az ország nagyjainak házi állapotjokat, melyeket a városban minden cipésvarga tud, nagy szorgalmatossággal és szinte oly nyomos ábrázattal elészámlálta.”⁴¹ Kármán ironizálása sejteti, hogy itt szakít addigi elbeszélői nézőpontjával, és itt saját szavait adja hősnője szájába. Vitkovics ellenben megemeli a környezet nívóját, és Jova is komoly megfontolt úriember benyomását kelti, mikor „szerelmese apjával a császárság dolgairól, országos gondokról diskurál”.⁴²

Kármánál az illemtudó, udvarias fiatalember jelleme szerelmi vallomása-kor új vonásokat nyer, minek révén érzelmileg egyenrangú társává válik Fan-ninak. Vitkovicsnál viszont ez a fordulópont elhomályosul, Jova jelleme változatlanul áll előttünk a bemutatkozó látogatás leírásának megszépítésével. Majd az utószóban a szerelmeshez írt írói vigaszban Jova jellemének mitizálása eléri a csúcspontját, Vitkovics minden kétséget kizáróan egyszerűsíti a szerelmes jellemrajzát. Az akaratlanul is a hétköznapi környezet nívójára süllyesztett Milicájának ezzel lesz Jova végképp a méltó párja a fordításban.

Az átdolgozás esztétikailag legvitathatóbb pontja a Vitkovics által betoldott utószó az emlékverssel, ami tagadhatatlanul csökkent a mű erejét, sokat elvesz a drámaiságából, azaz nemcsak szerkezeti, de tartalmi változásokat is eredményez a műben. A szerelem és a halál spirituális, transzcendentális kapcsolatát elerőtleníti ez a prózai betét. De nem árt figyelembe venni, hogy a Kármán

és Vitkovics alkotása közti húsz évben megváltozott a közízlés. Kazinczy is Bácsmezejének 1814-es kiadásához utószót illeszt, amelyben tovább szövi hősei sorsát, amivel megbontja a regény dramaturgiai egységét, lefokozza a mű tragikus hatását, s tán akaratlanul is, de idézőjelbe teszi a szentimentalizmus túlaradó érzelmességét. Talán innen, talán a korhangulatból, a biedermeier polgárizlésből merítette Vitkovics az ihletet Milica haldoklásának és temetésének leírásához. A szentimentalizmus halálkultuszát kezdi már felváltani a biedermeier életkultusza. A halálból már nem az elmúlás hősiessége, hanem a hátramaradottak szenvedésének lefestése a fontos. A pompázatos temetés: „Fehér selyembe öltözve fekszik, a fején három rózsa a kibontott haja közé szúrva, ládája zöld selyemmel bevonva . . . A falu apraja-nagyja eljött őt megnézni, akit a falu fiatalsága vitt ki a temetőbe. Mikor sírba engedték, mindenki szeme könnyes lett, magam is megszakadó szívvel dobtam rá három földrögöt, és felsóhajtottam: „Az örök világosság fényeskedjék neki”, az utolsó kívánság: a sírra ültetendő cédrusfa, az örök emlékezetnek szánt verses sírfelirat és a sírrelmes barát megvigasztalása: „Szerelmes barátom, sírj és emlékezz rá! Ő beléd szerelmes volt, és utolsó lélegzetéig igazán kedvelt. Halálát, mint én tudom, kívánta és óhajtotta, mert látta, hogy veled élnie nem adatik meg neki. Emlékezz rá, mert az ő rossztól tiszta és jóságos szíve rászolgált erre, vigasztalódjál, mert a sors mindent akarata szerint vezet, rendez el és végez be.”⁴³ A halálból eltűnt a fenség érzése, a polgári életben az elmúlás hétköznapiasul, kellékekben testesül meg, mint a gyászszalagos, fátyolos özvegy, a cédrus vagy fűzfa, a temető csendes magánya. Ezért lesz az új ízlésvilágban a szerelmi szenvedély zürzavarába belehaló Bácsmezejiből „különc hypochonder”, aki helyett a „valódi karakter szerint nevelt” leány csak a tisztas, „rendben gyakorlott” Szentpéterit választhatja⁴⁴, és ezért tartja fontosnak Vitkovics is utószavában Milica tettét megokolni, Jovát, a szerelme nyárs-polgári közhelyekkel életre vigasztalni, valamint az örök emlékezés kötelességét ráronni. S talán Vitkovicsnak ez a betoldása kínálta az ötletet Ignjatovicnak is, akinek *Örök völegény* című regényében a főhős, Šamika elhunyt szerelme emlékére verset rendeltet, és azt újságban megjelenteti.

Vitkovics szerkezetileg nem érezte elhibázottnak a műhöz csatolt utószavát. Bizonyítja ezt a regény kezdetén végrehajtott dramaturgiai változtatása is.

Kármán háromszoros kerettel indítva elhiteti olvasóival, hogy története valós eseményeken alapul. Már az előszóban úgy tünteti fel magát, mintha csak egy ismeretlen naplójának közreadója lenne, majd a regény kezdetén a szenvedő szerelmes alakjába bújva hálásan köszöni az alkalmat, hogy szerelme reá bízott feljegyzéseit az *Uránia* megjelenteti. Végül mint a szerelmes, narrátorként reflektál a hagyományokra, de most már lírai módon, didaktikus élnélkül.⁴⁵

Talán e jól sikerült szerepjátéknak is része van abban, hogy még Toldy Ferenc is valódinak hitte Fanni alakját.⁴⁶

Vitkovics ezzel szemben felhagy az írói rejtezéssel, s mint Milica sorsának kommentátora, naplójának közreadójaként jelenik meg. A regény kezdetét a második kerettel indítja, miáltal az elbeszélő személye eldöntetlen marad – talán a szerelmes, talán az író maga. Elhagyja a második bevezetés kezdetét, az *Urániához* írt hálálkodó sorokat is, és a harmadik keretet, a napló bevezetőjét, amelyek egyértelműsítették a kármáni szerepjátékot. Helyette T-ai lírai vallomása egy tényszerű közlésre redukálódik: „Abból látszik, milyen volt, ahogy meghalt. Írásai, ahogy nekem átadta, úgy következnek.”⁴⁷

Dramaturgiailag joggal érezte, hogy a haláltusa és a temetés tudósítójaként kerekké formálja a művet. Figyelmén kívül hagyta Kármán építkezését, miszerint Fanni utolsó szavait a búcsú pillanataiba érkező szerelmeséhez intézi reá hagyva egyetlen kincsét, a naplóját.⁴⁸ Sőt hasonlóan nem egyértelműsíti ezt a jelenetet az elbeszélő szempontjából sem, meghagyva a találgatást a szerelmes vagy az író alakja között.⁴⁹

Az eltéréseket megfigyelve valószínűsíthető, hogy a tartalmi változások okai főként az írói talentum, a szerb irodalmi nyelv állapotából és a kor megváltozott ízléséből fakadnak, és csak kisebb részben a fordítás nyelvi nehézségeiből.

A dolgozat terjedelmi okokból csak a megváltozott életérzésből, a két személyiség élethelyzetéből fakadó különbségekre tért ki, de még számtalan apróbb stilisztikai jellegű eltérés, betoldás, kihagyás fedezhető fel a két művet együtt olvasva. Vitkovics fordítása nyelvi szegényessége, drámai feszültséget kioldó epikus betoldásai, a főként az érzelmi állapot rezdüléseit megjelenítő természeti leírások rövidítése ellenére is jelentékeny munka. Átala szólal meg elsőként a szerb irodalomban egy tisztán társadalmi problematika, a nő szabad érzelmi választásának joga. Ezáltal Vitkovics előfutára Ignjatović polgári miliőben játszó társadalmi regényeinek. Bár a polgári élet ábrázolása mindkettőjükénél egy a magyar társadalomhoz, annak értékrendjéhez asszimilálódott migrációs szerb közösség világában jelenik meg, így érthető módon mindketten kikerültek a szerb irodalom fősodrából, de nem érdektelen újra meg újra felfedezni őket.

JEGYZETEK

- 1 Piukovics Gábor: Vitkovics Spomen Milicéje. *EPhK*, Budapest, 1887, 327.
Mladen Leskovac: Mihailo Vitković. Njegov život i rad u srpskoj i mađarskoj književnosti. *GID*, Novi Sad, 1935, 37–41.
Sziklay László: Vitkovics Mihály, a kétnyelvű költő. (Szerk.: Vujicsics D. Sztóján): *Szomszédság és közösség*. Budapest, 1972, 232–234.
Szeli István: A magyar felvilágosodás párhuzamos vonásai. (Szerk.: Vujicsics D. Sztóján): *Szomszédság és közösség*. Budapest, 1972, 123–124.
Fried István: Vitkovics Mihály jelentőségéhez. *Filológiai Közöny*. Budapest, 1973/3–4., 431.
- 2 *Vitkovics Mihály válogatott művei*. Szerk.: Lőkös István. Budapest, 1980, 9.
- 3 Sziklay László: i. m. 235–236.
- 4 *Vitkovics Mihály válogatott művei*. Szerk.: Lőkös István. 1980, 10.
- 5 *Vitkovics Mihály magyar és szerb nyelvű írásai*. Szerk.: Vujicsics D. Sztóján. Budapest, 1978, 239.
- 6 Hevesi András: Kármán József. (Szerk.: Fejtő Ferenc): *Mai magyarok, régi magyarok*. Budapest, 1992, 139.
- 7 Mladen Leskovac: i. m. 40–41.
- 8 Kármán József: Fanni hagyományai. (Szerk.: Szalay Anna): *Magyar elbeszélők 19. sz. I. Magyar remekírók sorozat*. Budapest, 1976, 6.
- 9 Nikola Gavrilović: Obrazovanje devojaka u srpskom građanskom društvu u Ugarskoj početkom XIX. veka. (Szerk.: D. Medaković): *Sentandrejski zbornik*. Beograd, 1987, 193–195.
- 10 Mihailo Vitković: *Spomen Milice*. Narodna biblioteka 17. Pančevo, 1881, 3–4.
Sofija Beogradáról: Sziklay László: i. m. 232.
Mladen Leskovac: i. m. 36.
- 11 Mihailo Vitković: i. m. 4–5.
- 12 Vitkovics Mihály magyar és szerb írásai. Szerk.: Vujicsics D. Sztóján. Budapest, 1978, 26.
- 13 Szeli István: i. m. 124.
- 14 Mladen Leskovac: i. m. 40.
- 15 Szilágyi Márton: A Fanni hagyományai értelmezéséhez. *ItK* 1993/1. 70–72.
Kármán József: i. m. 46.
- 16 Mihailo Vitković: i. m. 48.
- 17 Mihailo Vitković: i. m. 48.
- 18 Mihailo Vitković: i. m. 49.
Kármán József: i. m. 47.
- 19 Szilágyi Márton: i. m. 77.
Kármán József: i. m. 54.

-
- 20 Mihailo Vitkovič: i. m. 57.
- 21 Kármán József: i. m. 15.
Fried István: Élet és irodalom a Fanni hagyományában. *Hagyomány és ismeretköz-
lés*. Salgótarján, 1988, 71–72.
- 22 Mihailo Vitkovič: i. m. 16–17.
- 23 Kármán József: i. m. 16.
- 24 Mihailo Vitkovič: i. m. 18. és 20.
- 25 Kármán József: i. m. 39.
- 26 Mihailo Vitkovič: i. m. 43.
- 27 Mihailo Vitkovič: i. m. 26.
- 28 Kármán József: i. m. 13.
- 29 Mihailo Vitkovič: i. m. 14.
- 30 Pjucovics Gábor: i. m. 331.
- 31 Kármán József: i. m. 27.
- 32 Mihailo Vitkovič: i. m. 29.
- 33 Mihailo Vitkovič: i. m. 34.
- 34 Mihailo Vitkovič: i. m. 42–43.
Kármán József: i. m. 41.
- 35 Mihailo Vitkovič: i. m. 41.
- 36 Kármán József: i. m. 32–33.
- 37 Mihailo Vitkovič: i. m. 33.
- 38 Kármán József: i. m. 51.
- 39 Mihailo Vitkovič: i. m. 51.
- 40 Mihailo Vitkovič: i. m. 53.
- 41 Kármán József: i. m. 30.
- 42 Mihailo Vitkovič: i. m. 32.
- 43 Mihailo Vitkovič: i. m. 61–63.
- 44 Kazinczy Ferenc: Bácsmegeyi gyötrelmei. (Szerk.: Szauder Mária): *Kazinczy Ferenc
művei I.* Magyar remekírók sorozat. Budapest, 1976, 141–144.
- 45 Szilágyi Márton: i. m. 70.
Kármán József: i. m. 5–6.
- 46 Szeli István: i. m. 124.
- 47 Mihailo Vitkovič: i. m. 9.
- 48 Kármán József: i. m. 57.
- 49 Mihailo Vitkovič: i. m. 60–61.